

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
MYKHAILO HRUSHEVSKY INSTITUTE
OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES

ISSUE 19/20

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 22/23

Kyiv
UKRAINIAN PROPYLAEA
2016

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 19/20

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 22/23

Київ
УКРАЇНСЬКІ ПРОПІЛІ
2016

Видання засноване у 1926 р., відновлене у 1992 р.

У черговому томі “Українського археографічного щорічника” (вип. 19/20) друкуються статті й джерельні матеріали з історії України XIII–XX ст., зокрема аналізуються відомості про монастир, в якому перебувала мати Данила Галицького, уявлення про верховну владу у Великому князівстві Литовському, специфіка артилерії XV–XVI ст., становище шляхтянки в ранньомодерному соціумі Волині, утвердження герба УНР тощо. Рубрика “Пам’ятки історіографії” представлена нарисом Наталі Полонської-Василенко про свого чоловіка – Миколу Василенка. Джерельний блок містить публікації з приводу взаємин володимирського міщанства зі старостинською адміністрацією у 1640-х рр., єврейського погрому 1905 р. у Луганську, зовнішньополітичної діяльності ОУН у міжвоєнний період, спогади про Леся Курбаса та ін. матеріали. Рубрика рецензій та оглядів подає читачеві рефлексії та дискусії про нові видання в Україні та Білорусі. У “Miscellanea” подано історико-документальні нотатки.

Для науковців, викладачів історії, учителів, студентів і всіх, хто цікавиться історичним минулим України.

Редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН (*головний редактор*),
Олександр МАВРІН (*заступник головного редактора*),
Броніслав АДАМОВИЧ, Геннадій БОРЯК, Віктор БРЕХУНЕНКО,
Дмитро БУРИМ, Ігор ГИРИЧ, Любов ДУБРОВІНА, Мирон КАПРАЛЬ,
Надія МИРОНЕЦЬ, Юрій МИЦИК, Всеволод НАУЛКО,
Ольга ТОДІЙЧУК, Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ, Ярослав ФЕДОРУК

Редколегія тому:

Ярослав ФЕДОРУК (*голова редколегії*),
Ігор ГИРИЧ, Володимир КРАВЧЕНКО, Олександр МАВРІН,
Григорій СТАРИКОВ (*відповідальний секретар*)

Зареєстровано Міністерством юстиції України 30 квітня 2009 р.

Свідоцтво: Серія КВ № 15258–3830 Р

Зареєстровано ВАК України як фахове видання з історичних наук у 1999 р.

*Перереєстровано постановою Президії ВАК України від 01.07.2010 р., № 1–05/5
(Бюлетень ВАК України. – К., 2010. – № 7)*

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
(протокол № 6 від 30 червня 2016 р.)*

© Археографічна комісія НАН України;
Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2016

о. Назар ЗАТОРСЬКИЙ (*Фрібур*)

“ПОСЛАННЯ ДО НОВГОРОДСЬКОГО АРХІЄПІСКОПА МАКАРІЯ” – НОВА РЕДАКЦІЯ “ПОСЛАННЯ МИСАЇЛА”

Укладене 1476 р. “Послання Мисаїла до папи Сикста IV” стало відомим широкому загалові завдяки його публікації унійним митрополитом Іпатієм Потієм 1605 р.¹ Відразу після виходу послання друком православна сторона намагалася довести, що твір цей насправді є фальсифікатом, сфабрикованим уніатами для обґрунтування унії з Римом, укладеної ієрархією Київської митрополії десятиліттям раніше. Справді, віднайдення в розпал полеміки листа, написаного з проунійних позицій 120-ма роками раніше, було настільки на руку унійній стороні, що викликало певні сумніви. Серед припущень щодо авторства “Послання Мисаїла” вирізняється гіпотеза, висунута случьким протопопом Андрієм Мужилівським у виданому ним 1629 р. творі “Антидот”². Православний полеміст стверджує, що те послання, яке видав митрополит Потій, насправді є компіляцією на основі іншого твору, а саме – послання невідомого в’язня до московського митрополита Макарія: “Ми знаходимо цей лист у наших старих писаних книгах, але не від Руси до папи, а від одного, що був у Москві у в’язниці, до митрополита московського Макарія: аби вставився за ним перед великим царем московським Іваном”³. На жаль, А. Мужилівський того, на його думку, оригінального, твору не опублікував, тож змоги перевірити правдивість його слів і достовірність зроблених ним висновків не було. Натомість із плином часу дедалі більше науковців схилилися до прийняття автентичності “Послання Мисаїла”⁴, а про тезу случького протопопу або забули, або просто не сприймали її серйозно. Так, М. Грушевський уважав цю гіпотезу лише спробою нейтралізувати аргументи унійної сторони, серед яких “Послання Мисаїла” було одним із найвагоміших: “Автор (“Антидоту” – Мужилівський. – Н. 3.)... робить таку небезінтересну спробу одвести посольство Мисаїла до папи Сикста”. Та остаточну крапку в дискусії навколо

¹ На жаль, жоден примірник цього першодруку на сьогодні не зберігся.

² *Mużyłowski A.* Antidotum, przeznaczemu narodowi ruskiemu. Albo, warunek przeciw apologiey iadem napelnionej; którą wydał Melety Smotrzyzsky, niesłusznie cerkiew ruską prawosławną w nieu pomawiając hæresią y schismą, dla niektórych scribentow. – [Вільно?], 1629.

³ *Ibidem.* Цит. за: *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1995. – Т. 6. – С. 449.

⁴ Серед найбільш відомих – православний митрополит Макарій Булгаков (див.: *Макарій (Булгаков).* История Русской церкви. – СПб., 1883. – Кн. 5. – Т. 9. – С. 1794–1795) та Михайло Грушевський (див.: *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1995. – Т. 5. – С. 210–211).

автентичності Мисаїлового листа поставило відкриття двох списків, Смоленського⁵ й Синодального⁶, які постали задовго до Берестейської унії. Один із видавців Руського феодального архіву (РФА), Г. Семенченко, описуючи Смоленський список “Послання Мисаїла”, зауважує: “Наявність нашого – значно ранішого – списку цієї пам’ятки та списку початку XVI ст. в ДІМ⁷, Синод. 700, знімає останні сумніви щодо її автентичності”⁸.

Однак усі ці відкриття не давали відповіді на питання, який же лист мав на увазі А. Мужилівський, уважаючи його первинним щодо Мисаїлової грамоти, і чи існував такий лист взагалі? Під час праці над критичним текстом “Послання Мисаїла” було виявлено твір під назвою “Послання опального до новгородського архієпископа Макарія”, який і було ідентифіковано як той лист, на який свого часу покликався православний полеміст. Уперше це послання було опубліковане Іваном Добротворським ще далекого 1863 р.⁹ Те, що цей твір не був одразу пов’язаний з “Посланням Мисаїла”, не слід ставити в провину видавцеві, оскільки на 1863 р., коли він готував до друку “Послання до Макарія”, не існувало ще жодного перевидання Мисаїлової грамоти, а з першодруку Потія були наявні лише два, та й то неповні примірники в далеких від Казані Вільні та Перемишлі. Однак уже в 1869 р. о. Антоній Петрушевич зробив перевидання надрукованого І. Потієм тексту “Послання Мисаїла”¹⁰, а невдовзі по тому, в 1887 р., передрук послання підготував Степан Голубев у “Архиве Юго-Западной России”¹¹ (АЮЗР). Проте

⁵ За інформацією Олени Русиної, “версію СОКМ 9907 ще у 1970-х рр. виявила А. Хорошкевич”: Русина О. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 285. Смоленський список було опубліковано: Заторський Н. “Послання Мисаїла” за Смоленським списком // Там само. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 401–428.

⁶ Вперше ідентифіковано як фрагмент “Послання Мисаїла” Г. Голенченком у 1989 р. Див.: Голенченко Г. Я. Идеиные и культурные связи восточнославянских народов в XVI – середине XVII в. – Минск, 1989. – С. 184. Синодальний список було вперше опубліковано в Руському феодальному архіві (РФА) науково-популярним методом: Руський феодальний архів (далі – РФА). – М., 1992. – Вип. 5. – С. 1071–1074. Повторне видання дипломатично-критичним методом: Русина О. Мисаїлове послання... – С. 281–296.

⁷ ДІМ – Державний історичний музей у Москві.

⁸ Семенченко Г. В. Неопубликованные грамоты сборника СОКМ 9907 // Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI веков. – М., 1987. – Ч. 3. – С. 630.

⁹ Послание опального к новгородскому архиепископу Макарию / [видав. І. М. Добротворський] // Православный собеседник. – Казань, 1863. – Ч. 3. – С. 406–420.

¹⁰ Петрушевич А. Посельство до папежа Римского Сикста четвертого отъ духовенства и князатъ и пановъ рускихъ з Вильна року 1476 // Литературный сборник издаваемый обществом Галицко-русской матицы. – Львів, 1869. – Вип. 3–4. – С. 223–260. Відтак це перевидання Петрушевича вийшло також окремою книжкою: Сборное послание русского духовенства и мирян к римскому папе Сиксту IV писанное из Вильны 14 марта 1476 г. / [видав. А. С. Петрушевич] – Львів, 1870.

¹¹ Грамота кievскаго митрополита Мисаила к папѣ Сиксту IV, 1476 г. / [Вид. С. Голубев] // Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – К., 1887. – Ч. I. – Т. 7. – С. 193–231. Окрім цих двох перевидань XIX ст. було здійснено ще одне в XX ст.: Monumenta Ucrainae Historica. – Romae, 1971. – Vol. IX–X: (1075–1632). – Nr. 4. – С. 5–30.

“Послання до новгородського архієпископа Макарія” – нова редакція...

упродовж останніх 150-ти років нікому так і не впали у вічі дослівні збіги в тексті, надрукованому І. Добротворським, та у виданому І. Потієм тексті грамоти Мисаїла. Також ніхто не звернув уваги на тотожність обставин, описаних у “Посланні до Макарія”, з описом твору, на який посилався у 1629 р. А. Мужилівський: ситуація царської немилості – опали, та ім’я адресата – архієпископ Макарій. І лише тепер було встановлено пряму залежність “Послання до Макарія” від “Послання Мисаїла”. Докладніше про це та про ймовірну причину запозичення цілих абзаців з останнього йдеться у статті, яка з’явилася в богословській секції “Наукових записок Українського католицького університету” 2015 р.¹².

Першочерговим же завданням цієї публікації є дослідження структури “Послання до Макарія”. Це допоможе виявити, чи при його написанні використовувалися ще якісь джерела, окрім “Послання Мисаїла”, тобто чи можна його вважати новою редакцією “Послання Мисаїла”, чи радше збірним твором, який постав на базі різних джерел. Другою метою цієї публікації є науково-критичне видання тексту “Послання до Макарія”.

Що ж стосується публікації “Послання до Макарія” І. Добротворським, то вона, на жаль, не відповідає сьгоднішнім вимогам до наукових публікацій, оскільки зроблена науково-популярним методом: всі титла розкриті, скорочення розшифровані, також подекуди змінено спосіб написання слів відповідно до тогочасних норм правопису. Окрім цього, І. Добротворський виправляв наявні в тексті помилки, які, однак, допомагають у встановленні генеалогії того списку “Послання Мисаїла”, на основі якого постали відповідні частини “Послання до Макарія”. Зокрема, впадає у вічі слово “гранесословие”, виправлене видавцем на безсумнівно правильний варіант “гранесловіє”. Однак ту ж помилку зустрічаємо і в Смоленському списку¹³, що наводить на думку про спільне джерело походження цієї помилки. У певних випадках виправлення очевидної помилки привело до зміни змісту тексту компіляції та віддалення її від вихідного твору. Так, наприклад, у “Посланні до Макарія” замість потрібного “всесц(с)енное”¹⁴, вочевидь, через помарку переписувача, бачимо явно помилковий варіант “всесѣнное”¹⁵, який І. Добротворський при розкритті скорочення і “виправленні” відчитав як “всесвященное”¹⁶. Скорочення “гдне”¹⁷ науковець, слідуючи логіці, розшифрував як “господине”¹⁸, хоча, якщо порівнювати з первісною редакцією “Послання Мисаїла”, воно мало б бути розшифроване як “Господне”¹⁹ (в значенні “Господній”), а слово

¹² *Заторський Н.* Ревізія московської версії походження “Послання Мисаїла” // Наукові записки Українського католицького університету. – Львів, 2015. – Вип. 2. – С. 294–312. – (Серія: “Богослов’я”).

¹³ Див.: *Заторський Н.* “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 412.

¹⁴ Пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 201.

¹⁵ Сол. 902/1012. – Арк. 344 зв.

¹⁶ Посланіє опального кь новгородскому архієпископу Макарію. – С. 410 (у виданні сторінку помилково марковано як 401).

¹⁷ Сол. 902/1012. – Арк. 347.

¹⁸ Посланіє опального кь новгородскому архієпископу Макарію. – С. 411.

¹⁹ Так з огляду на те, що у всіх списках первісної редакції “Послання Мисаїла” на цьому місці “Господень”. Пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе

“єдиноточєн”²⁰ було “виправлено” на “єдиночєнь”²¹. Наведені спостереження виявляють необхідність науково-критичного видання цієї пам’ятки, що допоможе краще дослідити її зв’язок із “Посланням Мисаїла”.

Та перед тим, як перейти до самого документа, пригляньмося ближче до його структури. Навіть при побіжному читанні “Послання до Макарія” впадають у вічі певні богословські неузгодженості. Це, зокрема, титули, які зовсім не пасують до ієрархічного становища архієпископа Новгородського²², що особливо помітно в таких звертаннях до архієпископа Макарія: “святя вселєнскія соборныя апостольскія церкви на(и)достойнишему правителю”²³ або “о всєсвятій избранный Божій вселєнскій пастырь”²⁴. І це попри те, що на той час ніхто з новгородських архієпископів чи московських митрополитів не висував претензій на перше місце в диптихах²⁵, на відміну від римських пап, не кажучи вже про те, щоб насправді титулуватися правителем Вселєнської Церкви або вселєнським пастирем. На жаль, ані А. Мужилловський, ані І. Добротворський не звернули уваги на ці богословські огріхи, збагнути й пояснити походження яких можна лише запозиченням із твору, де такі титули були доречними – “Послання Мисаїла до папи Сикста IV”.

Крім наведених богословських несумісностей, можна вказати також на низку синтаксичних помилок у “Посланні до Макарія”, причина появи яких стає зрозумілою, коли порівнюємо його текст із вихідним твором – грамотою Мисаїла. Серед іншого, це невідповідність у роді та/або числі, спричинена

Сиксту IV... – С. 203; *Заторський Н.* “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 412, *Русина О.* Мисаїлове послання... – С. 293.

²⁰ Сол. 902/1012. – арк. 342 зв.

²¹ Посланіє опального кь новгородскому архієпископу Макарію. – С. 409.

²² Що стосується титулу “митрополит Московський”, який А. Мужилловський застосовує до Макарія, то тут перед нами виникає дилема: в самому посланні його названо лише архієпископом “Великаго Новаграда и Пскова”, себто послання мало б бути укладеним ще до сходження Макарія на митрополичий престіл Москви 19 березня 1542 р. Разом із тим, Івана Васильовича названо царем, хоча його було вінчано на царство допіру в 1547 р., себто коли Макарій був уже митрополитом Московським. На новгородській кафедрі останнього майже відразу, 18 червня 1542 р., змінив Феодосій II, який був архієпископом Новгородським до травня 1551 р., коли був знятий з архієпископства царем, а після нього кафедра теж не була вакантною – без тривалих зволікань послідували Серапіон (Курцев) – з 14 червня 1551 до 29 жовтня 1552 р., а за ним Пімен (Чорний) – від 20 листопада 1552 по 1571 (сам Макарій помер 31 грудня 1563 р.). Тож немає підстав припустити, що Макарія названо архієпископом Новгорода з огляду на вакансію тамтешньої архієпископської кафедри. Інший спосіб розв’язання цієї дилеми – вважати, що царем Івана Васильовича названо з огляду на те, що він був проголошений правителем номінально і керування державою відбувалося від його імені. Хоча цей варіант рівно ж не є цілком задовільним, оскільки зі слів укладача “Послання до Макарія” складається враження, що він прогнівив саме Івана Васильовича, а не одного з бояр, які правили фактично під час його малолітства.

²³ Посланіє опального кь новгородскому архієпископу Макарію. – С. 409.

²⁴ Там само. – С. 412.

²⁵ Якщо, звісно, не вважати за таку претензію цілком легендарну “Повість о белом клобуке”, яка, зрештою, була відкинута як фальсифікат навіть самим же Великим Московським Собором 1666–1667 рр.

“Послання до новгородського архієпископа Макарія” – нова редакція...

зміною вихідного тексту укладачем “Послання до Макарія”, коли він, змінивши одну частину речення, не вніс відповідних змін у інші частини. Для унаочнення подаємо деякі з таких випадків у таблиці.

Таблиця 1

Порівняння синтаксичних і контекстуальних неузгодженостей в текстах “Послання до Макарія” та “Послання Мисаїла” (проблемні місця в компіляції та їх відповідники у вихідному тексті підкреслено)

“Послання Мисаїла до папи Сикста IV” за виданням І. Потія (перевидане в АЮЗР)	“Послання до новгородського архієпископа Макарія” зі збірника Сол. 902/1012
1) Возвѣщаючи во всю <u>вселенную</u> и в концы <u>ея</u> спасеніе Божіе ²⁶	возвещающе во всѣ <u>православие</u> і в концы <u>ея</u> спсєние бжїе ²⁷
2) Да что еще о семь предольжая время много <u>глаголемь</u> , о воистинну яко ни едино естъ слово тако возможно быти, еже от <u>насъ</u> ²⁸	да что еще о семь продолжая время <u>глю</u> <u>отче</u> воистинну яко ни едино естъ слово тако возможно <u>быт</u> е ²⁹ <u>от нас</u> ³⁰
3) но токмо еже от усердія теплыя вѣры, и палимыя любве юже <u>имамы</u> к тобѣ всенасвятѣйшый Божьи святый мужу, поелику возможно еже от <u>насъ</u> , сіе ти <u>прыносим</u> малое гранесловіе ³¹	но токмо <u>еж</u> <u>от</u> усердия теплыя вѣры и палмыя любве юже <u>имам</u> к тебѣ свѣтѣшему бжїю поелику возможно естъ <u>от нас</u> сия <u>приносимь</u> малое се гранесловіе ³²
4) сего ради допомози <u>намь</u> , о отче всенаисвятѣишыи внити въ домъ сей Господень, яко да въ немъ ходяще <u>узримь</u> свѣтъ неприкосновения славы его ³³	сего ради помози <u>ми</u> <u>отче</u> всенаѣтѣишии доити црского двора яко да в немъ ходяще і <u>зрятъ</u> свѣтлое и неприкосновенное лица его ³⁴
5) потщися умилосердившися на <u>ны</u> , и помози <u>намь</u> яко <u>изгибаемь</u> от греховныхъ недугъ люте, тебе бо токова премудра врача вѣдуще, могуща исцелити и спасти всякъ недугъ греховный и всяку язву въ людехъ к тебе <u>прибегаемь</u> вѣрою оного сотьника Центурія именовемъ, смиреніемъ припадающа любовію просяща (...) но то токмо рцы о <u>насъ</u> слово къ Богу тогда <u>исцѣлѣють</u> душа наша и тако <u>спасени будемь</u> от всѣхъ болѣзній <u>нашихъ</u> и немощей <u>нашихъ</u> ³⁵	подщися умлсрдися на <u>мя</u> помози <u>ми</u> яко <u>изгибаю</u> во грѣсе своемъ лютѣ тебѣ бо такава премудраго врача вѣдуще могуще исцелити і спсїти всяко <u>нше</u> согрешение і всяку печал к тебѣ <u>прибегаемь</u> вѣрою и смиреніемъ припадающа и любовію просяще рцы о <u>мнѣ</u> слово ко гсдрю и яснѣшему црю тогда <u>ицелю</u> ³⁶ дшею и тѣлом и тако <u>спсєн</u> <u>буду</u> <u>от</u> всѣхъ болѣзней <u>своих</u> и опалы ³⁷

²⁶ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 201.

²⁷ Сол. 902/1012. – Арк. 344 зв.

²⁸ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 202.

²⁹ Вочевидь, скорочення від “еже”, яке бачимо тут у “Посланні Мисаїла” й у виданні Добротворського. Пор.: Посланіє опального къ новгородскому архієпископу Макарію. – С. 411.

³⁰ Сол. 902/1012. – Арк. 346.

³¹ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 203.

³² Сол. 902/1012. – Арк. 346 зв.

³³ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 220–221.

³⁴ Сол. 902/1012. – Арк. 351 зв.

³⁵ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 223.

³⁶ Переписувач помилково пропустив літеру “с”, мало бути, звісно, “исцелю”.

³⁷ Сол. 902/1012. – Арк. 353–353 зв.

6) прийми ныне <u>наша</u> молитвы, и подаждь <u>нам</u> здравіе болящимъ ³⁸	приими н̄не <u>н̄ша</u> м̄л̄твы и подаждь <u>ми</u> печалному утѣху ³⁹
7) сія вся духовная словеса <u>пишемъ</u> к в̄шей всепренасветейшей святости ⁴⁰	сія вся словеса и моления <u>пишемъ</u> к в̄шей всесвѣиши свѣ ⁴¹

Як бачимо, укладач “Послання до Макарія”, пишучи від свого імені в першій особі однини, часто забував змінити вихідний текст, тож у його твір потрапили автентичні фрагменти з оригінального твору, “Послання Мисаїла”, де мова ведеться переважно від першої особи множини. Тому цілком логічно постає питання, чи слід уважати “Послання до Макарія” окремим твором, чи радше новою (доволі сильно) скороченою редакцією “Послання Мисаїла”? З одного боку, в “Посланні до Макарія” знаходимо зовсім інший контекст, відмінною є і його мета. Однак саме така цілеспрямована зміна первісного твору, яка дає в результаті новий зміст, і є, за Д. Лихачовим, необхідною умовою для визначення нової редакції:

Зовнішні відмінності між списками, якщо вони випадкові, не можуть служити підставою для поділу їх на окремі редакції. Це правило дійсне навіть у разі дуже великих кількісних відмінностей. Кількісні показники, як правило, мають вельми відносно значення. У пам’ятці може бути втрачена ціла половина тексту. Збережена половина може самостійно переписуватися, однак до того часу, поки переписувач не захоче надати їй якоїсь завершеності та відповідно доопрацює текст, не можна говорити про нову редакцію тексту, перед нами просто дефектний текст. Разом з тим, трапляється, що текст видозмінений дуже незначною мірою в кількісному відношенні, однак дуже суттєво для його змісту – перед нами явно нова редакція твору⁴².

Таким чином, у випадку “Послання до Макарія” бачимо всі ознаки нової редакції: вихідний твір – “Послання Мисаїла” – було скорочено й цілеспрямовано видозмінено, після чого компіляція переписувалася надалі як самостійний твір.

Приклад доопрацювання тексту вихідного твору бачимо і в невеликому фрагменті, який, судячи з усього, також не є авторства компілятора. Йдеться про призивання Пресвятої Трійці на початку твору, якого немає в жодному списку Мисаїлового листа. Для наочності подаємо його в таблиці, де вставку, якої немає в оригінальному творі, підкреслено:

Таблиця 2

Відмінності в ініціомах “Послання Мисаїла” й “Послання до Макарія”

“Послання Мисаїла до папи Сикста IV” за Синодальним списком	“Послання до архієпископа Макарія” за виданням І. Добротворського
---	---

³⁸ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 223.

³⁹ Сол. 902/1012. – Арк. 353 зв.

⁴⁰ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 227.

⁴¹ Сол. 902/1012. – Арк. 355 зв.

⁴² *Лихачев Д. С.* Текстология на материале русской литературы X–XVII веков. – СПб., 2011. – С. 134.

“Послання до новгородського архієпископа Макарія” – нова редакція...

Всесвятых святого великаго Бога произволением.	Всесвятаго великаго Бога произволениемъ <u>всяко дѣло благо и всякъ даръ свершенъ свыше сходитъ отъ божественнаго промысла. Во имя святыя и живоначальныя и нераздѣлимыя Троицы, Отца явѣ и Сына и святаго Духа.</u> Всеpravославному государю пре(о)священному архієпископу бого-спасаемыхъ градовъ Великаго Новаграда и Пскова, и всея русійскія земли солнцу, владыкѣ Макарію, всемірному свѣтильнику, церковному свѣту ⁴⁴ ...
Вселенському папе, великому солнцу, всемирному светилнику церковному свету ⁴³ ...	

При докладнішому розборі помічаємо, що ця вставка складається з двох частин. І якщо визначити джерело походження для першої частини досить легко (у зв'язку з її унікальністю), то для другої, із наявним у ній прозиванням осіб Пресвятої Трійці, зробити це доволі складно через більшу поширеність такої формули. У кожному разі, розглянемо в таблиці кілька подібних прикладів із давніх грамот.

Таблиця 3

Імовірні джерела походження вставки в ініціумі “Послання до Макарія”

1. Грамота короля польського і великаго князя литовського Казимира IV Ягеллончика про визнання прав митрополита Йони на Київську митрополію, 1451 р.	“Послання до архієпископа Макарія” за виданням І. Добротворського
Всяко дело благо и всяк дар свершенъ свыше сходит от Божественнаго произволения во имя Пресвятыя и Живоначальныя и Неразделимыя Троицы... ⁴⁵	...всяко дѣло благо и всякъ даръ свершенъ свыше сходитъ отъ божественнаго промысла. Во имя святыя и живоначальныя и нераздѣлимыя Троицы... ⁴⁶
2. Духовна грамота (заповіт) великаго князя московського Василя II (Темного), 1462 р.	“Послання до архієпископа Макарія” за виданням І. Добротворського
Во имя Святыя и Живоначальныя Троица, Отца и Сына и Святаго Духа... ⁴⁷	Во имя святыя и живоначальныя и нераздѣлимыя Троицы, Отца явѣ и Сына и святаго Духа... ⁴⁸
3. Духовна грамота (заповіт) великаго князя Дмитрія Донського, 1389 р.	“Послання до архієпископа Макарія” за виданням І. Добротворського
Во имя Отца и Сына и Святаго Духа ⁴⁹ .	Во имя святыя и живоначальныя и нераздѣлимыя Троицы, Отца явѣ и Сына и святаго Духа... ⁵⁰

⁴³ РФА. – М., 1992. – Вып. 5. – С. 1071. Пор. також: Русина О. Мисаїлове послання... – С. 291.

⁴⁴ Посланіє опального кь новгородскому архієпископу Макарію. – С. 408.

⁴⁵ Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI веков / [укл. А. Плігузов]. – М., 2008. – С. 151.

⁴⁶ Посланіє опального кь новгородскому архієпископу Макарію. – С. 408.

⁴⁷ Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI веков. – С. 320.

⁴⁸ Посланіє опального кь новгородскому архієпископу Макарію. – С. 408.

⁴⁹ Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI веков. – С. 524.

⁵⁰ Посланіє опального кь новгородскому архієпископу Макарію. – С. 408.

Як виглядає, укладач “Послання до Макарія” допасував у початкову формулу з грамоти короля Казимира IV імена осіб Пресвятої Трійці, відповідно до узусу того часу. Привертає до себе увагу той факт, що з понад 150-ти документів митрополичого формулярника (збірник Синод. 562), більшість із яких становлять грамоти людей духовного стану, лише три починаються призиванням Пресвятої Трійці, і всі три укладені світськими особами, більше того – особами благородного походження, особами вінченосними. Можливо, використання такого ж призивання Пресвятої Трійці на початку “Послання до Макарія” не випадковість, а свідомо інтенція укладача, яка мала підкреслити його високе походження, що допоможе в ідентифікації автора⁵¹. На користь останнього промовляє і той факт, що й серед підписантів “Послання Мисаїла” були особи королівської крові, як-от “великославное княжа, ясно врожденный Михаилъ, брат по плоти пресвѣтлаго Короля полского, князя Казимира...”⁵² та інші вельможі. В такому разі це можна вважати другою причиною (окрім його високих богословських і естетичних характеристик) обрання саме “Послання Мисаїла” за основний субстрат для компіляції.

Виходячи з наведених міркувань і спостережень, можна припустити, що укладачем компіляції був князь Іван Федорович Бельський. На користь цієї гіпотези свідчать такі факти: 1) Серед підписантів “Послання Мисаїла” був його дід: “Благовѣрный князъ Феодоръ зъ Бѣлое брат во крове великого князя Андрѣя”⁵³. 2) Прадід Івана Федоровича Бельського, Іван Володимирович Бельський, був онуком Великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича, як і король Казимир IV Ягеллончик, уривок із грамоти якого допасовано в “Послання до Макарія”. 3) Разом з тим, Іван Федорович Бельський був троюрідним братом Великого князя Московського Івана Грозного, що пояснює внесення в перейняту з грамоти короля Казимира IV Ягеллончика формулу імен Пресвятої Трійці й уподібнення початку “Послання до Макарія” до духовних грамот Великих Московських князів. 4) Крім того, Іван Федорович протягом свого життя неодноразово вдавався до заступництва високих церковних достойників. Так, у 1524 р. заступництво Московського митрополита Даниїла врятувало його від опали через невдалий похід на Казань. У 1540 р. завдяки заступництву Московського митрополита Йоасафа він був звільнений із в’язниці, де був опинився в результаті боротьби за владу між князями Шуйськими та Бельськими. 5) За свідченням сучасників, Іван Бельський був особою освіченою та начитаною, тож не лише міг знати “Послання Мисаїла”, а також належно оцінити його високий стиль. 6) Не випадковою була й особа адресата “Послання до Макарія”, адже архієпископ Макарій був дуже відомим і впливовим ієрархом свого часу і став, зрештою, креатурою Шуйських, які на місце скинутого ними Йоасафа поставили його Московським митрополитом (возведення на митрополичий престол відбулося 19 березня

⁵¹ Разом із тим, внесення в уривок із грамоти короля Казимира IV імен осіб Пресвятої Трійці й уподібнення таким чином ініціюму “Послання до Макарія” до ініціюму духовних грамот (заповітів) може вказувати на те, що, на думку укладача, його життю загрожувала небезпека.

⁵² Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 199.

⁵³ Там само.

“Послання до новгородського архієпископа Макарія” – нова редакція...

1542 р.). Всі ці міркування приводять нас також до гіпотетичної дати й обставин постановня “Послання до Макарія”: 7) Після перевороту Івана Васильовича Шуйського 3 січня 1542 р. Іван Бельський знову потрапив у опалу – його було вислано на вигнання до Білоозера, а відтак кинуте до в’язниці (тоді як Макарія, нагадаємо, в березні поставлено Московським митрополитом). Тож логічним виглядає припустити, що опальний вельможа, знаючи про добрі взаємини тоді ще Новгородського архієпископа з кланом Шуйських, написав до нього послання з проханням про заступництво, побоюючись за своє життя (як виявилось, небезпідставно – в травні того ж 1542 р. він за наказом Шуйських був убитий). Тому коли прийняти, що укладачем “Послання до Макарія” справді був Іван Федорович Бельський, то з великою долею імовірності постановня твору можна датувати початком 1542 р., а за місце постановня тоді слід уважати Білоозеро, де він перебував на вигнанні.

Повертаючись до структури “Послання до Макарія”, можна сказати, що більше в ньому не виявлено вкраплень інших творів, окрім (більших чи менших) фрагментів “Послання Мисаїла”, відповідно видозмінених та зрідка доповнених невеликими фразами, які вийшли з-під руки самого компільатора. Для наочності нижче представляємо структуру “Послання до Макарія” в таблиці, з наведенням паралельних місць первісної редакції – “Послання Мисаїла”. З огляду на те, що деякі частини, запозичені з оригіналу, мають доволі великий обсяг, подаємо тільки їхній початок і кінець. Лише у випадку запозичення невеликих фрагментів наводимо паралельні місця повністю. Власні вставки укладача “Послання до Макарія”, якщо вони знаходяться на початку чи в кінці певного уривка, взято в дужки, щоб наочніше виділити рамки перейнятих фрагментів.

Таблиця 4

Структура компіляції в “Посланні до Макарія” у відношенні до вихідного тексту – “Послання Мисаїла”

“Послання Мисаїла до папи Сикста IV” за виданням І. Погія (перевидане в АЮЗР)	“Послання до архієпископа Макарія”, Сол. 902/1012
1) Все во святыхъ и всевятого, великого Бога произволеніемъ ⁵⁴ ... ...отлучень от грѣшникъ нравомъ и житіемъ ⁵⁵	Всеѣтъхъ стѣго великаго Бѣга произволеніемъ ⁵⁶ ... ...отлучен от грѣшникъ нравомъ и житіемъ ⁵⁷
2) О великоначалнѣйшый всѣхъ святыхъ отцемъ отче ⁵⁸ ... ... прознаменанъ еси, и Духа святаго свыше порожденіемъ ⁵⁹	о великий начальнейший отѣдемъ отче ⁶⁰ ... ...прознаменован еси от дѣха стѣго свыше порождения ⁶¹

⁵⁴ Там само. – С. 200.

⁵⁵ Там само. – С. 201.

⁵⁶ Сол. 902/1012. – Арк. 342.

⁵⁷ Там само. – Арк. 345.

⁵⁸ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 202.

⁵⁹ Там само. – С. 203.

⁶⁰ Сол. 902/1012. – Арк. 345.

⁶¹ Там само. – Арк. 347.

3) о всесвятый избранный Божый. Вселенский пастирю ⁶² ...	о всестѣй избранный бжій вселенский пастырь ⁶⁴ ...
...о благостояніи святыхъ божих церквах, и о совокупленіи ихъ. паки во едином ⁶³ .	...о блѣгостояніихъ стѣх бжіихъ цркви и о совокупленіи мира ⁶⁵
4) которыя ти достойныя похвалы словомъ представимъ ⁶⁶ ...	которыя ти достойныи похвалы словомъ представлю ⁶⁸ ...
...насъ влекуще, к вашей всенасветейшой отческой святости ⁶⁷	...нас влекуще к вашей всей всенатѣйшей отческой стости ⁶⁹
5) высокое бо истинное любомудрие иноческое ⁷⁰ ...	высокое бо истинное любомудрие иноческое ⁷² ...
...да упасеши люди его хрестіянское стадо ⁷¹	...да упасеши людие хрстіянское стадо ⁷³
б) къ сим же великій Павелъ, серафимскій надутый языкъ глаголет. всякъ иже аще призоветъ имя Господне спасеться ⁷⁴	къ симъ же рече великий павелъ серафимскій языкъ гла всякъ иже призоветъ имя гдне спсется ⁷⁵
7) сего ради молимъ ти ся много ⁷⁶ ...	(дерсъ великого яснѣишаго самодержца гдря православного цря всеа русии і великого гдря ивана василевича всеа русии. убогий въ прегрешениихъ своихъ и художший холопъ і дерзаю твою свтню к себѣ призываю.) і сего ради молю тя много ⁷⁸ ...
...милосердія безчисленнаго Божья полно падаема тобою всимъ убогимъ грѣшникомъ ⁷⁷	...млсрдія его имъ гдремъ подаваема полна всему православию ⁷⁹
8) Ваше всесвятое благословение, и совершенное прощение и всеконечное отъ всѣхъ грѣховъ разрѣшение ⁸⁰ ...	(всесвѣтѣишимъ отцемъ отць гдрь архиепскупу макарию буди ми тобою) всесвтѣе блѣгословение и совершенное прещение і всеконечное греху моему разрѣшение ⁸¹ ...

⁶² Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 203.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Сол. 902/1012. – Арк. 347.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 208.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Сол. 902/1012. – Арк. 347 зв.

⁶⁹ Там само. – Арк. 348.

⁷⁰ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 208.

⁷¹ Там само. – С. 209.

⁷² Сол. 902/1012. – Арк. 348.

⁷³ Там само. – Арк. 348 зв.

⁷⁴ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 205.

⁷⁵ Сол. 902/1012. – Арк. 348 зв.

⁷⁶ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 212.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Сол. 902/1012. – Арк. 348 зв.–349.

⁷⁹ Там само. – Арк. 349–349 зв.

⁸⁰ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 213.

⁸¹ Сол. 902/1012. – Арк. 349 зв.

“Послання до новгородського архієпископа Макарія” – нова редакція...

... имущѣ толико обещаніе на оставленіе долгомъ ⁸²	...имущѣ толико обѣщаніе на ставленіе долгомъ ⁸³
9) Нынѣ же и мы того ради желаемъ... ⁸⁴ ...накорми, и насыти симъ небеснымъ хлебомъ ⁸⁵	ннѣ же гсдѣ имир и мы того ради желаемъ ⁸⁶ ... ...накорми і насыти сир ⁸⁷ млсрдием ѿрскимъ ⁸⁸
10) жажущих нас напои духовного пива от источникъ спасенных ⁸⁹ ... ...папаяющи всяку тварь на оживленіе ⁹⁰	жажущаго напои ѿрскою млстію от источникъ его ѿрских млстивых ⁹¹ ... ... напаяюща всю твар на оживление ⁹²
11) сего ради допомози намъ, о отче всенаисвятѣишыи ⁹³ ... ...но твоими святыми молитвами и благословеніемъ вся сия возможна нам будутъ ⁹⁴	сего ради помози ми отче всенаістѣишии ⁹⁵ ... ... но твоими млтвами і блгословеніемъ вся сия возможна будут намъ ⁹⁶
12) милостивый страннолюбче, и сподоби насъ недостойныхъ вніти в домъ сей Господень. самъ отворяя нам двери небесного царствія ключарю небесный, вводя насъ страннолюбно странных пришецовъ от далеких странъ, верою к тобѣ пришедшихъ, яко внідемъ радостію в домъ Божій небесный въ градъ царя великого во горный Ерусалимъ. и узримъ славу Бога нашего ⁹⁷ .	но млстивый архіерѣи сподоби мя достойнаго великаго дарованія вніти в дом ѿрский і видети славу ѿрскаго лица ⁹⁸
13) умилосердися паки над нами отче святыи и приодей насъ одеждою спасенія, и ризою благословеннаго прощенія облещи насъ. яко да наготу нашу сим паки	умлсрдися паки надо мною отче стый приодей на мя одежею ѿрския млсти яко да грѣх мой симъ ѿрским милосердіемъ покроем теплою ѿрския млсти да

⁸² Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 213.

⁸³ Сол. 902/1012. – Арк. 350.

⁸⁴ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 218.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Сол. 902/1012. – Арк. 350.

⁸⁷ Помилка писця, мало бути, звісно, “симъ”.

⁸⁸ Сол. 902/1012. – Арк. 350 зв.

⁸⁹ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 219.

⁹⁰ Там само. Тут явна помарка: мало б бути, звісно, “напаяющи”, а не “папаяющи”.

⁹¹ Сол. 902/1012. – Арк. 350 зв.

⁹² Там само.– Арк. 351 зв.

⁹³ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 220.

⁹⁴ Там само. – С. 221.

⁹⁵ Сол. 902/1012. – Арк. 351 зв.

⁹⁶ Там само. – Арк. 352.

⁹⁷ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 221.

⁹⁸ Сол. 902/1012. – Арк. 352.

покрієши своимъ всесвятымъ отческимъ милосердіємъ. и тако сьгрѣши душа наша теплою святого Духа, от студени мраза грѣховнаго померзаемаго люте, дондеже не пристигнетъ он лютейшій ледъ, скрегтанія зубного, никогда растаемый великомразный лютый тартарь. от негоже да избавит ны Господь твоими святыми молитвами милостивый пастырю ⁹⁹	избавиши мя цѣрскія опалы своими стѣми млтвами млѣстивый пастырю ¹⁰⁰
14) и представиши насъ непорочныхъ и незмерзаемыхъ мразомъ грѣховнымъ праведному солнцу Христу ¹⁰¹	и предпоставиши мя праведному солнцу цѣрю і гѣдрю всеа русии ¹⁰²
15) а тако невозбранно предстанемъ лицу Христову хваляще и благодаряще всемогущаго Бога и тебе во милосердіи милостиваго отца ¹⁰³	и тако невозбранно предстану лицу цѣрву хваляще и блѣгодаряще всемогущаго бѣга и тебѣ млѣрдый млѣстиваго отѣца ¹⁰⁴
16) всесветейшій отче пречестный. болящихъ пости и исцѣли... ¹⁰⁵ ...и тако спасены будемъ от всѣхъ болѣзней нашихъ и немочей нашихъ ¹⁰⁶	всестѣишій отче прѣчстный опалнаго мя посети і исцели... ¹⁰⁷ ... и тако спѣсен буду от всѣхъ болѣзней своихъ и опалы ¹⁰⁸
17) тыже яко добрый врач от него наученый ныне насъ възведи от греховъ смертныхъ болящихъ, оживи и исцели ¹⁰⁹	ты же яко добрый врач возведи мя от моего согрешения болящаго оживи і исцели ¹¹⁰
18) всенасветѣйшій отче прійми ныне наша молитвы, и подаждь нам здравіе болящимъ ¹¹¹	всестѣишій отче приими нѣне нѣша млтвы и подаждь ми печалному утѣху ¹¹²
19) ты бо еси путь и животь всѣмъ хрестіанскимъ душамъ ¹¹³	ты бо еси гдѣрь имѣркъ живот хрѣстіанскимъ дшамъ ¹¹⁴
20) ты бо вѣси время и часъ егда умолити всемилостиваго Бога, да подаст намъ	ты бо вѣси время и часъ егда умолити православнаго цѣря и гѣдря всеа русии о

⁹⁹ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 222.

¹⁰⁰ Сол. 902/1012. – Арк. 352–352 зв.

¹⁰¹ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 222.

¹⁰² Сол. 902/1012. – Арк. 352 зв.

¹⁰³ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 222.

¹⁰⁴ Сол. 902/1012. – Арк. 352 зв.

¹⁰⁵ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 222–223.

¹⁰⁶ Там само. – С. 223.

¹⁰⁷ Сол. 902/1012. – Арк. 352 зв.

¹⁰⁸ Там само. – Арк. 353 зв.

¹⁰⁹ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 223–224.

¹¹⁰ Сол. 902/1012. – Арк. 353 зв.

¹¹¹ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 223.

¹¹² Сол. 902/1012. – Арк. 353 зв.

¹¹³ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 224.

¹¹⁴ Сол. 902/1012. – Арк. 353 зв.

“Послання до новгородського архієпископа Макарія” – нова редакція...

здравіе тобою, и прощеніе от всякаго греха, и свое многомилосердное смилываніе ¹¹⁵	н̄шихъ согрешениихъ тобою да подасть нам м̄сть і прощение греху моему і свое многое м̄срдие ¹¹⁶
21) сію нам благовестуй радость въ темници сидящим, да паки прійдемъ на первое блаженство своего достоянія райскаго, наслаждаются божественныя чести ¹¹⁷	сію г̄сдрь им̄ркъ бл̄говѣстуй радость в скорби и печали сидящему первыя его ц̄рския м̄лсти ¹¹⁸
22) сія вся погубихом преступленія ради праотцем нашимъ Адамом... ¹¹⁹ ... о насъ к Богу буди милосердый ходатай ¹²⁰	жалование погубихъ своимъ пр̄ступлениемъ... ¹²¹ ... о мнѣ буди ко г̄сдрю м̄срдый ходатай ¹²²
23) и помощникъ въ скорѣбехъ увѣтлив буди намъ яко к тобѣ прибѣгаемъ, на четвероносной Божіей носящися, не отврати рабъ своихъ тощъ... ¹²³ ... хвала и радование и веселіе постигло их ¹²⁴	і помощникъ в скорѣбѣхъ яко к тебѣ прибегаю не отврати раба своего тоща ¹²⁵ ... ... хвала радование і веселіе ц̄рское постигло их ¹²⁶
24) ты бо кый всенасветѣйшій милостивый отче о всѣхъ сихъ... ¹²⁷ ... да всѣхъ помилуеши, да ущедриши, да всѣхъ обдариши сихъ духовныхъ дѣяній ¹²⁸	ты бо еси всесвѣтѣйшій м̄лстивый отче всѣхъ сихъ... ¹²⁹ ... да всѣхъ милуеши і ущедриши сію ц̄рскою милостію великаго г̄сдря ¹³⁰
25) сія вся духовная словеса пишемъ... ¹³¹ ... ейже врата адава никогда одолѣти не могутъ ¹³²	сія вся словеса и моления пишемъ... ¹³³ ... ейже врата адава никогда одолѣти не могутъ ¹³⁴

¹¹⁵ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 224.

¹¹⁶ Сол. 902/1012. – Арк. 353 зв.–354.

¹¹⁷ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 225.

¹¹⁸ Сол. 902/1012. – Арк. 354.

¹¹⁹ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 225.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Сол. 902/1012. – Арк. 354.

¹²² Там само. – Арк. 354 зв.

¹²³ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 226.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Сол. 902/1012. – Арк. 354 зв.

¹²⁶ Там само. – Арк. 355.

¹²⁷ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 227.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Сол. 902/1012. – Арк. 355–355 зв.

¹³⁰ Там само. – Арк. 355 зв.

¹³¹ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 227.

¹³² Там само. – С. 228.

¹³³ Сол. 902/1012. – Арк. 355 зв.

¹³⁴ Там само. – Арк. 356.

<p>26) ибо милосердын еси учитель и все-разумный Отець¹³⁵...</p> <p>...въ семь постраждемъ къ вашей всеинаисвятѣишой великомилостивой святости¹³⁶</p>	<p>и б̄гомудрый учитель і всеразумный св̄тый отць¹³⁷...</p> <p>... не постражду і в̄шей всенасвѣтеиший великомилостивно св̄ято̄сти¹³⁸</p>
<p>27) О отче пречестныи. Но о семь о всемъ слава уже буде во вишныхъ Богу...¹³⁹</p> <p>...Будиже к тому благословеніе на насъ тобою всенасвятѣиший отче всегда нынѣ и присно и въ в̄ки в̄комъ аминь¹⁴⁰.</p>	<p>о ѿче пресв̄тый г̄сдрь ім̄ркъ оно о семь о всем слава буди в̄ вышнихъ б̄гу...¹⁴¹</p> <p>... буди же ктому бл̄гословеніе на насъ тобою всесв̄тѣиший ѿтче всегда и н̄не і присно і во в̄ки аминь¹⁴².</p>

Як впливає з останньої та з попередніх таблиць, “Послання до Макарія” складається з 27-ми уривків, перейнятих із “Послання Мисаїла”, а 28-им є невеликий фрагмент, допасований на початку компіляції, що походить із грамоти короля Казимира IV. При цьому більші частини Мисаїлового листа знаходяться на початку та в кінці нової редакції, тоді як всередині бачимо велику кількість дрібніших уривків, часто лише одне речення чи фразу (як-от фрагменти 14, 15, 17–21), що показує, наскільки сильно її укладач був залежний від оригіналу, змінюючи почасти вихідний текст відповідно до своїх обставин і потреб, однак переймаючи з нього багатий образний матеріал і врочисту, сповнену пафосу мову. У трьох випадках (фрагменти 6, 15 і 18) він навіть повернувся на кілька рядків чи аркушів назад, перейнявши звідти ті фрази, які його цікавили, а тоді знову продовжив гортати вперед, аж до кінцевого “амінь”.

Тому, з огляду на наведені спостереження щодо структури “Послання до Макарія”, зокрема на невелику питому вагу вкраплення з грамоти короля Казимира в порівнянні з обсягом решти тексту, перейнятого з грамоти Мисаїла, пропонуємо надалі вважати “Послання до Макарія” новою (скороченою) редакцію “Послання Мисаїла”. А оскільки нам достеменно не відоме ні ім’я укладача цієї редакції¹⁴³, ні місце її постановня¹⁴⁴, а точно знане лише ім’я адресата – архієпископ Макарій, то пропонуємо називати цю редакцію

¹³⁵ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 229.

¹³⁶ Там само.

¹³⁷ Сол. 902/1012. – Арк. 356.

¹³⁸ Там само. – Арк. 356 зв.

¹³⁹ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 229–230.

¹⁴⁰ Там само. – С. 231.

¹⁴¹ Сол. 902/1012. – Арк. 356 зв.

¹⁴² Там само. – Арк. 359.

¹⁴³ Попри всі аргументи, теза про те, що автором “Послання до Макарія” був Іван Федорович Бельський, залишається теорією, хай і вельми правдоподібною.

¹⁴⁴ Самої лише гіпотези про постановня твору в Білоозері як місці останнього вигнання й ув’язнення Івана Бельського замало для того, щоб виводити з цього назву редакції. Адже Іван Федорович Бельський неодноразово перебував у в’язниці, тож теоретично послання могло бути написане й під час одного з попередніх ув’язнень, а ймовірним часом постановня може бути період між 1534 (перше ув’язнення) і 1542 (останнє ув’язнення) роками.

“Послання до новгородського архієпископа Макарія” – нова редакція...

“Макаріївською”, відрізняючи її від первісної редакції “Послання Мисаїла”, яка відома нам за Кревським (опублікованим митрополитом І. Потієм), Смоленським і Синодальним (який містить лише фрагмент послання) списками.

“Послання до Макарія” (Макаріївська редакція “Послання Мисаїла”) вміщено у збірнику, що раніше належав бібліотеці Соловецького монастиря, яку потім передано Казанській духовній семінарії та академії, де він отримав номер Сол. 902. Саме там із цим твором ознайомився й підготував своє видання І. Добротворський. Після революції 1917 р. Соловецьку бібліотеку з Казанської академії передано до Російської публічної бібліотеки (тепер – Російська національна бібліотека ім. М. Салтикова-Щедрина) у Санкт-Петербурзі, де рукопис отримав свій теперішній шифр: Сол. 902/1012¹⁴⁵. Збірник цей змішаного змісту, датується XVII ст., формат – в одну четверту аркуша, всього 406 аркушів, матеріал – папір. “Послання до Макарія” написане скорописом і міститься на аркушах 342–359. Червоною циноброю наведено лише першу літеру, якою відкривається твір, тому її при виданні буде виділено жирним шрифтом. Для передачі винесених літер їх виділено курсивом, титла зберігаються і не розкриваються, пунктуація відтворює наявну в пам’ятці, кінець рядка позначено скісною рисою (/), а кінець аркуша двома скісними рисками (//), після яких у дужках подано номер наступного аркуша. Твір при виданні поділено на абзаци відповідно до перейнятих у нього фрагментів з “Послання Мисаїла” (там, де такий поділ, звісно, можливий), окрім останнього абзацу, який єдиний наявний і в самому документі.

ДОКУМЕНТ

(арк. 342) Всесѣго великого бѣа произволением / всяко дѣло бѣо* и всякъ дар свершенъ / свѣше сходит от бжѣственнаго про/мысла во имя сѣые и живоначальна / и неразделима трѣцы отѣца яве / сѣна и сѣго дѣа всеправославному / гсѣдрю пресвещенному архієпископу бѣо/спасаемых градов великаго нова/града и пскова і всея русииския землы / солнцу влде макарию всемирному / свѣтилнику црѣковному свѣту сѣому / і всесѣѣишему отѣцу отѣцемъ і всеначал/неишему пастьрю пастьремъ // (арк. 342 зв.) блжѣнному учителю сѣѣя вселен/ския соборныя апосталския** црѣкви / надостоинишему правителю / в первых свѣщенных чиноначалиях / свѣтлосияющему просвещением / нбсѣнаго расума осарения све/щенноначалнеишаго великаго / свѣта паче ясносрителных / херувимов блистаяя умовид/ными просвещением великаго / бѣа всинаипросветлѣишаго / в себѣ образ нося единоточен / от сераѣимъ пламенно-блистаемых // (арк. 343) свѣтов чюдноумному і свѣтлому сераѣиму огнем нбсѣным разгоряему и много/рачителными желанием всегда па/лимъ от бжѣственныя любве : / и паки бжѣственную любовь / у прѣстола сущи великаго бѣа / тристую ему пѣснь

¹⁴⁵ Висловлюємо щирю подяку бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедрина в Санкт-Петербурзі за надання копій збірника Сол. 902/1012 для цього дослідження.

* Мало би бути “благо”, однак літера “л” (яка, швидше за все, мала бути надрядковою) в рукописі відсутня – вочевидь, недогляд писця.

** Попри те, що у виданні І. Добротворського тут “апостольскія”, в манускрипті написано саме так – “апосталскія”. Пор.: Посланіє опального кь новгородскому архієпископу Макарію. – С. 409.

принося / от всѣхъ и са вся *от* него просве/щаемъ і освещаемъ в дѣх/вную бл҃годать свершенныи про/свещаемъ всего свѣтлаго / свѣта освещение дѣшамъ / все привлеча желаниемъ любви // (арк. 343 зв.) яже к нему в чудныи* его свѣт еже естъ / непо-стижимъ всякому уму** и тако *от* него / многосвѣтъ паче всѣхъ священно/началии цѣрковныхъ і прочиимъ / преподобия і сущимъ подъ вѣшею / стостию бл҃женною священно/носѣною свѣтнею кождо по *мире* / раздѣся дѣховная дарова/ния о всемъ просвеще-ние / і совершенное бл҃гословение / во вся и на вся цѣрковныя чины / начала же і власти ангелския / же і всякия члѣвческия умы // (арк. 344) и духи изливая в нихъ изообилно / свѣт бѣграсумия к просвеще/нию ихъ дѣшамъ еже ти подасть / многорачи-тельная премудрость / бж҃ия совершению свѣтымъ / пасти цѣрковъ и избранное стадо / своихъ словесѣныхъ овецъ еже ти / Гсѣдъ поручи о великии пастырю / пастыремъ на-чалникъ / і всѣхъ священноначалия / первенейшему свѣту цѣрковному светил/нику всемирному свѣту всѣхъ хо/датаю новаго завѣта Хр҃ста // (арк. 344 зв.) избравшаго тя в сии чинъ по бл҃гословеню хо/тѣния своеѡ во образъ свои бж҃ественныи / свѣтыи і вос-тавлеи тя на прѣстоле вели/кого прославия*** на седалищи бл҃женнаѡ / архиепискупа іванна і пречюднаго / архиепискупа еѡфимия правяще / слово истинное істиннаго бж҃а возве/щающе во всѣ православие і в кон/цы ея сп҃сение бж҃ие во свидѣтель / всѣмъ хотящимъ вѣровати истин/ному снѣ бж҃ию подавая в вѣс миръ / здравие і всестѣнное^{4*} бл҃госло/вение силою подавати^{5*} силою все// (арк. 345) могуща^{6*} бж҃а на сп҃сение всѣмъ дѣшамъ / тако бо угоденъ еси во всѣмъ перво/свѣтлѣ по писанию прѣдбѣн несло/биво бж҃зскверненъ бл҃гоугоденъ все/млѣтивъ и отлученъ *от* грѣшникъ нравомъ / и житиемъ о великий начальнейший / отцѣмъ *отче* та^{7*} великъ и толикъ / многобл҃женъ еси неисреченю / достоинствию^{8*} бж҃а . да кто / *от* члѣвкѣ возможетъ изглати или

* Біля винесеної над рядок “д”, написаної скорописом, іншим почерком і чорнилом написано сучасне прописне “д” – вочевидь, слід одного з розборів тексту.

** Тут в рукописі поставлено червоною циноброю крапку, якій відповідає така ж крапка на маргінесі навпроти початку цього рядка, біля якої написано слово “уму”, яке подаємо там, де воно було пропущене і куди, за задумом переписувача, його слід внести.

*** У рукописі помилково написано “прославия”. І. Добротворський побачив за цим слово “православия”, однак тут подаємо той варіант із помилкою, який знаходимо в рукописі. Пор.: Посланіє опального кь новгородському архієпископу Макарію. – С. 410 (у виданні сторінку помилково марковано як 401).

^{4*} Тут писець помилково замість “п” поставив “т”, хоча мало бути, поза сумнівом, “всеспасенное”, як знаходимо на відповідному місці в “Посланні Мисаїла”. Пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... – С. 201. І. Добротворський прийняв, вочевидь, що замість “т” мало бути “ш”, тому й передав його як “всесвященное”. Див.: Посланіє опального кь новгородському архієпископу Макарію. – С. 410 (у виданні сторінку помилково марковано як 401).

^{5*} Обоє слів “силою подавати” у виданні І. Добротворського немає, оскільки він уважав їх, вочевидь, помилковим подвоєнням, тож відразу перейшов до наступних слів – “силою всемогущаго”. Пор.: Там само.

^{6*} В рукописі остання літера “а” (оскільки “т” нарядкова) виправлена з іншої літери тією самою рукою й чорнилом.

^{7*} Вочевидь, помилка писця, правильно мало б бути “тако”, як приймав, зрештою, також І. Добротворський. Див.: Посланіє опального кь новгородському архієпископу Макарію. – С. 410 (у виданні цю сторінку помилково марковано як 401).

^{8*} У цьому слові літери “тв” виправлені з інших тим самим почерком і чорнилом.

“Послання до новгородського архієпископа Макарія” – нова редакція...

изрѣщи* / предивные достоинства величес/твия свѣтъ твоих или ублѣжи/ти по достоянню свѣлство твое // (арк. 345 зв.) изрѣдное умъже тя гсѣдъ бгѣ ублѣжи паче всѣхъ земныхъ снѣв чѣловѣче/скихъ** и самѣхъ тѣхъ снѣв свѣта славою / и честию венчавы*** тя мно убо мноѣ/блѣженныи свѣтлю бжій великий / пастырю вселенский учителю / законуположный вторый моисею / паче аарона прославленный от бга / архиерѣю самага того превышши4* / чюднаго самоила новаго завѣта / Хрѣста совершенный умъ цѣрквоное / око правителю новаго ковчега / завѣта Хрѣства в немже лежит // (арк. 346) не скрижали каменны но самое то / слово бжїе живописанное и поз/лащено дѣхомъ стѣми в срдцы твоєм / стѣомъ вкоренено от дѣха манною / нѣсною і воспитано всестѣшишо / прѣстою плотию и кровию агнь/ца Хрѣста непорочнаго избави/теля всего мира.

да что еще / о семь продолжая время глю / отче воистинну яко ни едино естѣ / слово тако возможно быт е5* от нас / достойно или возможно к похва/лению чюдныхъ и предивныхъ стѣхъ твоих // (арк. 346 зв.) которое бо блѣго похваление мы / семнороднии ненаучении принесем / ти ублѣженному еще от самого / вышняго6* бга бгѣносе всеблѣже/не отче не может бо от члѣвкъ дан/ная ти млѣсти і почести словом / или изрещи аще кто всѣхъ премудрѣсти языкѣ имат но токмо еж / от усердия теплыя вѣры и пал/мыя любве юже имам к тебѣ / свѣтѣшишему бжїю поелико воз/можно естѣ от нас сия приносимъ малое се гранесѣсловие7* // (арк. 347) гсѣдне великии стѣителю от бга бо / дан еси отцѣ всѣхъ хрѣistianским / дѣшамъ8* прежде лѣт прозна/менован еси от дѣха стѣго свѣше / порожения.

о всестѣий избран/ныи бжїи вселенский пастырь / от великаго пастыря Хрѣста / учиненныи воистинну истинныи / ты еси свѣщникъ бга вышняго / приносяще ему

* У слові “изрѣщи” замість літери “щ” первісно була інша, виправлена тим самим почерком і чорнилом на “щ”.

** Попри те, що це слово ані не скорочено, ані в рядку, де воно починається, немає винесених літер, над ним все ж поставлено титло, яке відтворюємо й тут.

*** Над словом “венчавъ” біля винесеної над рядок “н”, написаної скорописом, іншою рукою і чорнилом написано новочасне “н” – вочевидь, слід пізнішого розбору почерку.

4* Літери “ре” у слові “превышши” написані не над, а під рядком.

5* Важко сказати, чи писець мав на увазі “быте”, чи кінцеву “е” слід розглядати як скорочення. На користь останнього говорить те, що літера ця написана відокремлено від “быт”, а всупереч цьому говорить відсутність титла над нею. В первісній редакції “Послання Мисаїла” тут “быти еже”. Див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... – С. 202. І. Добротворський також уважав, що “е” є скороченням від “еже”. Див.: Послание опального къ новгородскому архієпископу Макарію. – С. 411.

6* Над словом “вышняго”, біля літери “ы”, написаної скорописом, іншою рукою й чорнилом написано сучасне “ы”.

7* У виданні І. Добротворського це слово передано як “гранесловіе”. Див.: Послание опального къ новгородскому архієпископу Макарію. – С. 411. Однак варіант “гранесословіе” знаходимо на цьому ж місці і в Смоленському списку. Див.: Заторський Н. “Послання Мисаїла” за Смоленським списком. – С. 412. Це свідчить на користь того, що перед нами не помилка переписувача “Послання до Макарія”, а слід помилки на ранній стадії передання “Послання Мисаїла”, яка, відтак, передавалася далі.

8* У цьому звороті І. Добротворський при виданні виправив синтаксис і правопис, поставивши “всѣмъ хрѣistianскимъ душамъ”. Див.: Послание опального къ новгородскому архієпископу Макарію. – С. 412.

жертву стую / і бескровную о мире всего мира / и о блгостояниих стых бжих / црквей и о совокуплении мира //

(арк. 347 зв.) которые ти достойны похвалы / словомъ представлю иже па/че славы достоинства витья / любославныя молчание* вмѣсто слова добродѣтел похваляти / накасуеть и самого естес/тва превозшедшему мѣры всего / мира горних разве бо славнаго / языка учение емуже и скла/дая первенець слово гла/ше: языкъ мои трость / книжника скорописца. Что ж / симъ дерснем вся ко усердию // (арк. 348) любовному нас влекуще к вашей / всеи всенаѣишеи отческои стости /

высокое бо истинное любомудрие / иноческое еже еѣтъ мнишеское / гню житие избрав и бгови во всѣх / просвоился есть невозможная инаякя разве от усердия стяжати / любов и быти с ними едино воз/любивъ закон и много лѣт пребы/ва во уставе прѣдбнаго па/ѣнотия в нем же много лѣт / пребыи і достоино ходивъ / житие жестокое іскусивъ // (арк. 348 зв.) дѣндеже призри гсдъ на смирение / твое видя многотруд терпения** / і вдручение тѣла твоего срѣти / к любовно любителю и сего ради / посетилъ ты есть восток свыше / і направи ти ноги твоя на пут / свѣтительства великаго и старого / новаграда да упасеши людие / хрѣстианское стадо

к симъ же рече*** / великий павел серафимский / языкъ гла всякъ иже присо/вет имя гсдне спѣсется

дерсъ / великаго яснѣшаго самодержца // (арк. 349) гсдря православнаго цря всеа русии / і великаго гсдря ивана василевича / всеа русии. убогий въ прегреше/ниихъ своих и художший холопъ / і дерзаю твою свѣтню к себѣ призы/ваю. і сего ради^{4*} молю ты много / яко да послѣи свою млѣсть і свое / прошение о мнѣ согрѣшшему^{5*} / прещедрому общему всего хрѣсти/янства великому и многомлѣтивому / црю и гсдю нѣшему. в нем лежат / млѣсти бѣс числа обилно млсрдия его / имъ гсдремъ подаваема полна // (арк. 349 зв.) всему православию.

всесвѣтишим / отцѣмъ отцъ гсдрь архиепску/пу макарию буди ми тобою / всесвѣто блгословение и соверше/нное прещение^{6*} і всеконечное / греху моему разрешение есми / согрѣшил пред гсдремъ цремъ / всеа русии. а согрѣшение нѣше^{7*}

* Помилка писця, мало б бути “молчаниемъ” – вочевидь, він або недобачив, або не надписав винесену “м”. І. Добротворський недогледів після “молчание” літеру “в” і, прийнявши літери “мѣ” з наступного слова “вмѣсто” за літери “мѣ” і кінець попереднього слова, відчитав тут “молчаниемъ”. Однак через цю його помарку виникла помилка в наступних словах: замість наявного в рукописі “молчание вмѣсто слова” вийшло “молчаниемъ стослова”. Див.: Там само.

** У слові “терпения” остання літера виправлена на “я” тим самим почерком і чорнилом.

*** Перша з літер “е” у слові “рече” винесена не над, а під рядок.

^{4*} У слові “ради” перші літери виправлені з інших тією самою рукою й чорнилом.

^{5*} Мало б бути, звісно, “согрѣшшемъ”, як це слово й виправив І. Добротворський. Див.: Посланіє опального къ новгородскому архієпископу Макарію. – С. 413. Однак у рукописі тут помилково написано саме “согрѣшшему”, що, швидше за все, є наслідком прогресивної дистантної асиміляції щодо наступних слів – “прещедрому общему”.

^{6*} Мало бути, звісно, “прощение”, тож І. Добротворський відповідно виправив це слово. Див.: Посланіє опального къ новгородскому архієпископу Макарію. – С. 413.

^{7*} Слово “нѣше” з червоною крапкою перед ним написано збоку перед рядком, а всередині рядка ще одна червона крапка вказує, куди слід внести пропущене слово. Тож ставимо його на те місце, де воно мало бути за задумом писця.

“Послання до новгородського архієпископа Макарія” – нова редакція...

твоеи / свѣти вѣдомо чающе от тебе / блженнаго упавание сие получитьи / о всенасвѣтишии отче помяни / слово глущее великаго пастыря хрѣста первоначальному всѣх // (арк. 350) преже пастырю верховному петру / емуже сам вручив пастыи своя овца / повелевая ему не токмо седмь / крат на днь члвкомъ отпущати / но седмьдесят седмерицею яко / да не отчаваются спсєния своего / имуще толико обѣщание на ставление* долгомъ.

ннѣ же гсѣдъ имир** / и мы того ради желаемъ млсрдных / твоих добродѣтельных даров / от вѣши всенасвѣтишей милосердостѣ / аки пастыря милостиваго и утѣшителя дшг понеже убо алчѣн // (арк. 350 зв.) есмь црския млсти наяснѣшаго*** / гсѣдря самодержца цря всеа русии / сего ради молю твое члвколюбие / алчнаго мя накорми і насыти сир^{4*} / млсрдием црскимъ жажущаго напои / црскою млстїю от источника его црских / млстивых ібо желаю его црские / млсти аки желяет елен палимы / на источники водныя тако желяет / дша моя млсти црския и отпушения / греху моему от егоже црския млсти / вжадаю ктому во веки. мы / вбо вѣруемъ быти яснѣшаго // (арк. 351) цря гсѣдря всеа русии и того самого исто/чника млсти истекающе^{5*} всему / православию сего ради со блгоговѣ/нием вѣры притекаю прилѣжно / ко црскому источнику с радостию почер/псти свѣтлаго гсѣдря цря всеа русии / млсти все православие охлаждаю / от нежадна недуга и его црския де/сница в сытость напаяет жада/емых млсти и его црские источники / истекають аки посредѣ рая бже/ственною блгодатию беспре/стани кипяще от негоже истекают // (арк. 351 зв.) четыре рѣки напаяюща всю твар / на оживление.

сего ради помози ми / отче всенасвѣтишии доити црского дво/ра яко да в немъ ходяще / і зрять свѣтлое и неприкосно/венное лица его црского і гдѣ / естѣ всѣмъ православнымъ / хрѣстіяном млстѣ. многие у^{6*} убо у цря / млсти суть по мире дарованіе / комуждо разделено о все/стѣи отче тебѣ вся сия от вышняго / бга і гсѣдря всеа русии дарова/на і вручена суть. сего ради // (арк. 352) молю тя о всестѣишии отче сего цр/скаго двора блголъпия доити. / і его блголъпия и млсти доити / но твоими млтвами і блгослове/ниемъ вся сия возможна будут / намъ но млстивыи архиерѣи спо/доби мя достоинаго великаго / дарования внити в дом црския / і видети славу црскаго лица / умлсрдися паки надо мною отче / стѣи приодѣи на мя одежею / црския млсти яко да грѣх мои / симъ црским милосердиемъ // (арк. 352 зв.) покроем теплою црския млсти / да избавиши мя црския опалы / своими стѣими млтвами млсти/вый пастырю и предпостави/ши мя праведному солнцу црю / і гсѣдрю всеа

* Вочевидь, іще одна помилка писця – мало бути “на оставление”, як поправив це слово перший видавець. Див.: Послание опального къ новгородскому архієпископу Макарію. – С. 414.

** Хоча І. Добротворський відчитав це слово як “имярек”, однак насправді написано навіть не “имяр”, а лише “имир” – вочевидь, помарка переписувача. Пор.: Там само.

*** Літера “ѣ” виправлена з помилково повторно написаної “я” тією ж рукою і чорнилом.

^{4*} І. Добротворський виправив це слово на “симъ”, однак винесена літера, поза всяким сумнівом, не “м”, а “р”.

^{5*} Як зауважив у примітці до цього слова І. Добротворський, “въ рукописи: истекающе”, хоча мало бути, звісно “истекающей”, як він і подав на цьому місці у своєму виданні тексту. Послание опального къ новгородскому архієпископу Макарію. – С. 414.

^{6*} Ще одна буква “у” перед словом “убо” є, вочевидь, помилковим подвоєнням.

русии и тако невозбранно предстану лицу* црву / хваляще и блгодаряще все/могущаго бга и тебѣ млсрдѣи / млстиваго отца

всестѣишии / отче прчстныи опалнаго мя / посети і исцели много печал / отячена и скорбми различными // (арк. 353) тяжкими бедами стягнута і во/пиюща к тебѣ из глубины дша о вра/чно подщися умлсрдися на мя помо/си ми яко изгибаю во грѣсе своемъ лю/тѣ тебѣ бо такова премудраго / врача вѣдуще могуще исцелити / і спсти всяко нше согрешение / і всяку печал к тебѣ прибегаемъ / вѣрою и смиреніем припадающа / и любовию просяще рцы о мнѣ / слово ко гсдрю и яснѣишему црю / православному самодержцу / всеа русии тогда ицелею** дшею // (арк. 353 зв.) и тѣлом и тако спсен буду от всѣхъ / болѣзней своих и опалы ты же яко / добрый врач возведи мя от моего / согрешения болящаго оживи / і исцели всестѣишии отче прими / нне нша млтвы и подаждь ми / печалному утѣху ты бо еси гдрь / имркъ живот хрстіанским дшамъ / ты бо вѣси время и час егда умо/лити православнаго цря и гсдря / всеа русии о ншихъ согрешениих / тобою да подастъ нам млсть / і прощение греху моему // (арк. 354) і свое многое млсрдие

сию гсдрь имркъ / блговѣствуи радость в скорби и печали / сидящему первья его црския млсти / жалование погубих своимъ прступле/ніемъ и того ради изгнан бысть / во тлю и сѣни смртней в мѣсто осло/бление во юдоли плачевне в мѣсте идѣже положень есми нне / осужденною оболчень есмь кожею / яже естъ в темницы горко дши / моеи в неуже слезу опале алчю/ще и жаждуще слесами ся отли/вающе*** из глубины дша тяжко // (арк. 354 зв.) воздыхающе и млсрдому црю і гсдрю / всеа русии кричаще гсдри изведи / ісо опалы сея дшу мою ісповѣда/тися црскои млсти твоєи ожидаю / бо сего дондеже воздасть ми / не по грехомъ моимъ ни по безза/коніем но млстивый отче помози ми / сего твоими стыми млтвами / о мнѣ буди ко гсдрю млсрдый хода/тай і помощникъ в скорбѣхъ / яко к тебѣ прибегаю не отврати / раба своего тоща тебѣ бо вѣрою** великого помощника // (арк. 355) і дель ходатая изрядна о нас опалных / ко гсдрю православному яко да из/бавиши мя от тмы и опалы горшия / і направи на пут смирен і введи мя / паки в чюдный его свѣт немерцаю/щеи і в несаходимый прсносия/ющей облистаемый неизреченною / красотю и просвещениемъ / сиявшаго црския наслаждения / ідеже вси православніи веселят/ся хвала радование і весе/лие црское постигло их /

ты бо еси всесвѣтѣиший // (арк. 355 зв.) млстивѣиший отче всѣхъ сихъ црских даров раздаятель алчющих / питатель жаждущих напоитель / в опалах утѣшитель странным / всѣмъ да вся утѣшиши / да всѣхъ милуєши і ущедриши / сию црскою милостію великого / гсдря

* Замість літери “у” писець починав писати якусь іншу, але потім, вочевидь, помітивши помилку, виправив на “у”, хоча риска від іншої літери залишилася.

** Переписувач помилково пропустив літеру “с”, мало бути, звісно, “исцелею”. І. Добротворський подав тут “исцѣлѣю”. Див.: Послание опального къ новгородскому архієпископу Макарію. – С. 416.

*** Помилка писця, мало бути “обливающе”. І. Добротворський при виданні послання відповідно виправив це слово, але крім цієї правки він переніс зворотну частку “ся” на кінець: “обливающєся”. Див.: Послание опального къ новгородскому архієпископу Макарію. – С. 417.

4* Це слово І. Добротворський виправив на “вѣрою”. Див.: Там само. Так воно, вочевидь, і було написане укладачем, оскільки в первісній редакції “Послання Мисаїла” тут “тобе бо вѣруємъ”. (Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... – С. 226). Тож при зміні на першу особу однини мало би бути “вѣрую”.

“Послання до новгородського архієпископа Макарія” – нова редакція...

сия вся словеса и моле/ния пишемъ к ѡшеи всесвѣтеи/ши свѣте вѣдуще добрѣ / яко вся премудрости і расума глубокихъ философскихъ* учений / і бгословенскихъ кнѣгъ всяка // (арк. 356) вѣси великоразумно и твоимъ все/свѣтишимъ премудрости умоу твоимъ / і ясно зриши неизреченная ихже / умолча умъ члѣвъ постигнута не можетъ / ібо естъ црскій свѣщный языкъ / естъ свѣтльство блаженное / камѣнъ живый отъ бга избранъ чѣстенъ / на немже камени ѡсновалъ естъ / Хрѣстъ црковъ свою еиже врата / адава никогда отдѣлѣти не могутъ / и бгомудрый учитель і всеразумный / свѣтыи отѣцъ вѣси како премудро/стию свою паки опальнаго мя // (арк. 356 зв.) утѣшити і печаль мою на радость / преложити яко да паки возра/дуоюся і возвеселюся о утѣшении / і о печаловании твоёмъ и ни / единого сомнѣния в совѣстехъ / моихъ не постражду і ѡшеи всена/свѣтеиший великомилостивно / свѣтости

о ѡче пресвѣтый / гсдръ імркъ оно о семъ о всемъ / слава буди в вышнихъ бгу на се/мли миръ и блгословение члѣкомъ / тобою дарова покасуя / в члѣцехъ блгословение своея // (арк. 357) блгости яко да вси спасутся / и познаютъ его сущаго истиннаго бга / давшего тебѣ такуюю власть / предивная великая творя сего / ради и мы о толикихъ и таковыхъ твоихъ / нбсныхъ словити тя блгословеннаго / отъ вышняго бга кланятися покла/няемому всего собора хрѣстианскаго / славословимъ тя разными словеси / ублажающе тя блгодаримъ тя / великия ради славы твоея / юже имаеши свыше отъ бга ве/ликии архиерѣю мелхиседече // (арк. 357 зв.) нбснийъ стый отѣцъ дховныхъ даровъ / вседержителя сѣса едиnorodнаго / гда йса хрѣста единоправный / ему служителю стый стго дха / всестая дша отпушая грехъ / всему миру помилуи нас прощая / грехи всему миру прими млтвы / нша седая одесную прѣстола / славы величествия во цркви / стѣи его аки на нбсехъ помилуи / нас и млстивъ буди намъ началнѣ/ишии отѣцъ всепрѣтѣишии много/блаженный учителю славою // (арк. 358) і честию отъ бга і отѣца многопочтен/ный паче всѣхъ семнородныхъ / сновъ члѣвческихъ сего ради хвалимъ / и блгословимъ имя твое во веки / хваляще и блгодаряще великаго бга о нескасаннемъ его дарѣ / таковѣмъ сущемъ на тобѣ ими/же ты ублажилъ самъ великии / црѣ црѣствующимъ і гсдѣ гсдѣ/ствующимъ единъ безсмертный / живый в непреступнемъ** / свѣте трисвѣтлаго бжества / блистаемаго сияния схавы*** своея // (арк. 358 зв.) всегда а токмо ото⁴ иныхъ силъ нбсныхъ / умовъ. в нихъ же и ты самъ всесвѣтѣишии сераѡимъ живеши / и комуждо ихъ по мѣре просвѣ/щение бжественное подавается / в нихъ же онъ непрестанно / воспеваемый и славимый / и хвалимы естъ бгъ отъ всѣхъ / семнородныхъ родовъ величаемыи / отъ всякаго дыханія. яко / того естъ единая превѣчная / слава и чѣстное величье / область же и держава яже // (арк. 359) еще прежде всѣхъ вѣкъ бѣ і нне естъ / и будетъ бесконечная превѣчная / вѣки аминь

* Попри те, що у виданні І. Добротворського тут “философських”, одначе винесена літера однозначно “в”, а не “ф”, тож відтворюємо спосіб написання цього слова відповідно до манускрипту. Пор.: Послання опального кь новгородському архієпископу Макарію. – С. 418.

** Помилка писця – мало бути “непреступнемъ”, тож І. Добротворський так і виправив. Див.: Послання опального кь новгородському архієпископу Макарію. – С. 419.

*** Має бути, звісно “славы”, однак друга літера явно не “л”, а “х”. У виданні І. Добротворського тут “славы”. Див.: Там само.

⁴ Це “о” зайве, вочевидь, помилково вставлене писцем, тому при виданні тексту послання І. Добротворський його пропустив, точніше замість “о” поставив “ь”. Пор.: Там само.

о. Назар ЗАТОРСЬКИЙ (Фрібур)

/ буди* же ктому бл̑гословение на нас / тобою всесвѣтѣишии ѿтче всегда и н̑не / і присно і во вѣки аминь.

о. Назар Заторський (Фрібур). **“Послання до новгородського архієпископа Макарія” – нова редакція “Послання Мисаїла”**

У статті досліджено структуру “Послання до новгородського архієпископа Макарія”. Автор заперечує висунуту в 1629 р. А. Мужилівським теорію про те, що “Послання Мисаїла” постало при переробці листа невідомого в’язня до архієпископа Макарія. Порівнюючи між собою обидва споріднених твори та досліджуючи їхню структуру, він доводить, що “Послання до Макарія” насправді є новою редакцією “Послання Мисаїла”. Стаття супроводжується публікацією тексту “Послання до Макарія”.

Ключові слова: “Послання Мисаїла”, “Послання до Макарія”, Іпатій Потій, Андрій Мужилівський, Іван Добротворський, збірник Сол. 902/1012.

о. Назар Заторский (Фрибур). **“Послание к новгородскому архиепископу Макарию” как новая редакция “Послания Мисаила”**

Автор статьи опровергает выдвинутую в 1629 г. теорию А. Мужилковского о том, что “Послание Мисаила” возникло из переработки текста послания неизвестного узника к архиепископу Макарию. На основании сравнительного анализа и исследования структуры двух родственных текстов он доказывает, что на самом деле “Послание к Макарию” является новой редакцией “Послания Мисаила”. Статья сопровождается публикацией текста “Послания к Макарию”.

Ключевые слова: “Послание Мисаила”, “Послание к Макарию”, Ипатий Потий, Андрей Мужилковский, Иван Добротворский, сборник Сол. 902/1012.

Rev. Nazar Zatorsky (Fribourg). **“Epistle to Macarius, Archbishop of Novgorod,” as a New Redaction of the “Epistle of Misael”**

The article examines the structure of the “Epistle to Macarius, Archbishop of Novgorod.” The author rejects Andrii Muzhylovsky’s theory of 1629 which claims that the “Epistle of Misael” is a fake and is a later compilation based on a letter written by an unknown prisoner to Macarius, archbishop of Novgorod. Based on the analysis of the two related texts and their structure he contends that in reality the “Epistle to Macarius” was a new redaction of the “Epistle of Misael” and not *vice versa*. The article is followed by the edition of the “Epistle to Macarius, Archbishop of Novgorod” contained in the codex Sol. 902/1012.

Key words: “Epistle of Misael”, “Epistle to Archbishop Macarius of Novgorod,” Ipatii (Adam) Potii, Ivan Dobrotvorsky, codex Sol. 902/1012.

---

* Це слово починається в рукописі з абзацу – це єдиний абзац, який наявний у тексті послання.

ЗМІСТ

1. АРХЕОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Георгій Папакін</i> . Новітня доба археографії: специфіка електронної публікації джерел в Україні	7
<i>Ярослав Калакура</i> . Українська археографічна традиція: історія і сучасність	18
<i>Іван Сняк</i> . Атестати в діловодстві Війська Запорозького Низового в добу Нової Січі: класифікація, особливості формуляру, інформативний потенціал	31
<i>Таїсія Сидорчук</i> . Листи Наталії Полонської-Василенко до Омеляна Пріцака як джерело про видання праць Миколи Василенка в “Гарвардській серії українських студій” (1970–1971)	60

2. ПАМ’ЯТКИ ІСТОРІОГРАФІЇ

<i>Григорій Стариков</i> . Нариси Наталі Полонської-Василенко про Миколу Василенка у фондах Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України	77
---	----

3. ЗБРОСЗНАВСТВО, ГЕРАЛЬДИКА, СФРАГІСТИКА

<i>Олег Мальченко</i> . Змінні порохівниці казнозарядної артилерії XV–XVI століть у колекціях українських музеїв	115
<i>Андрій Гречило</i> . Утвердження герба Української Народної Республіки в 1917–1918 роках	140
<i>Ірина Скочиляс</i> . Печатки єпископа Перемишльського, Самбірського і Сяноцького Константина (Чеховича)	154

4. ІСТОРИЧНІ СТАТТІ

<i>Володимир Александрович.</i> В якому монастирі проживала мати короля Данила Романовича? Свідчення джерел проти пропонуванних “широких” трактувань	169
<i>Олександр Яцук.</i> Уявлення про верховну владу в другому зводі білорусько-литовського літописання (На прикладі “Хроніки Великого князівства Литовського”)	195
<i>Віталій Ткачук.</i> Київський рукописний уніатський службеник другої половини XVII століття: кодикологічний опис	226
<i>Наталя Старченко.</i> “Джерела свідчать”: кілька зауваг про дослідження становища шляхтянки в ранньомодерному соціумі Волині	239
<i>Мирон Капраль.</i> Історико-урбаністичний розвиток Жовкви від заснування до кінця XVIII століття	268
<i>Володимир Маслійчук.</i> Училищна реформа та перші училища в Харківському намісництві (Слобідсько-Українській губернії) у 1788–1798 роках	282
<i>Валерій Старков.</i> Українські дитячі ігри у праці Єгора Покровського 1887 року	305
<i>Віталій Тельвак.</i> “Історичні вправи” Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції	313
<i>Михайло Ковальчук.</i> Боротьба за владу й українізація на Румунському фронті наприкінці 1917 – на початку 1918 років	323
<i>Тіна Пересунько.</i> Європейське турне Української республіканської капели як інструмент культурної дипломатії УНР (1919–1920 роки)	338
<i>Володимир Ковальчук.</i> Бої та сутички між українськими повстанцями та радянськими “молдавськими” партизанськими з’єднаннями (Південна Волинь, кінець 1943 – початок 1944 років)	351
<i>Володимир Потульницький.</i> Створення Омеляном Пріцаком кафедри історіософії у Київському університеті у 1992–1994 роках та її значення	362

5. ПУБЛІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ

<i>о. Назар Заторський.</i> “Послання до новгородського архієпископа Макарія” – нова редакція “Послання Мисаїла	379
---	-----

<i>Володимир Кравченко</i> . До історії взаємин володимирського міщанства зі старостинською адміністрацією у 40-х роках XVII століття	401
<i>о. Юрій Мицик</i> . З історії Кодака та його околиць	424
<i>Володимир Пришляк</i> . Універсал гетьмана Данила Апостола на Веркіївське сотництво Іванові Адасовському 1733 року	431
<i>Світлана Потапенко, Андрій Парамонов</i> . До історії харківських архівів: повідомлення 1819 року про виявлений у дзвіниці Успенського собору “древній архив”	440
<i>Михайло Гаухман</i> . Єврейський погром у Луганську в жовтні 1905 року: рапорт слов’яносербського повітового справника та історичний міф про луганський погром	448
<i>Наталія Грабар</i> . Лесь Курбас у спогадах Ірини Стещенко	465
<i>Дмитро Бурім, Юрій Черченко</i> . Реферат Володимира Стахіва про основні напрямки дослідження зовнішньополітичної діяльності ОУН у міжвоєнний період	481
<i>Ольга Гураль</i> . Листи Людмили Старицької-Черняхівської до Олександра Черняхівського 1939 року	517

6. РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

<i>Орест Заяць</i> . Описи передмість Львова XVI–XVIII століть / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення; упоряд. А. Фелонюк. – Львів, 2014. – 752 с. – (Львівські історичні праці. Джерела. – Вип. 4)	529
<i>Юрій Волошин</i> . Конфлікти на “планеті Волинь” у XVI–XVII століттях: [Наталія Старченко. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (Друга половина XVI–XVII століття). – К.: Laugus, 2014. – 510 с.; іл. Покажч. імен с. 481–499]	534
<i>Олександр Алмазов</i> . Відповідь на рецензію: [Маслак В. Нові дослідження про гетьмана Івана Самойловича в російській історіографії]	539
<i>Лариса Буряк</i> . Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. / За ред. В. А. Смолія. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014	546
<i>Сергій Гірік</i> . Конфессии на Гомельщине (20–30-е годы XX в.). Документы и материалы / Сост. М. Алейникова и др.; под ред. В. П. Пичукова. – Минск: НАРБ, 2013. – 388 с.	552

<i>Володимир Євтух</i> . Потульницький В. Дипломатія Павла Скоропадського (військово-дипломатичні стосунки гетьмана з острівними монархіями у 1926–1943 роках). – Харків: Акта, 2014. – 312 с.	556
<i>Віталій Пономарьов</i> . Ігор Гирич. Київ: люди і будинки. – К.: Либідь, 2016. – 432 с.	560
<i>Ігор Гирич</i> . Музичко О. Південна вісь Соборності: націєтворчі процеси в Українському Причорномор’ї (кінець XIX – перша половина XX ст.). – Одеса, 2015. – 352 с.	564

7. MISCELLANEA

“Молдовські трофеї” у церквах Володимирської єпархії наприкінці XVII століття (<i>Володимир Александрович</i>)	573
Два жіночі приватні листи кінця XVIII ст. (Ще про освіченість жінки) (<i>Володимир Маслійчук</i>)	575
Маловідомий факт з біографії Олени Теліги (<i>Юрій Черченко</i>)	580
Загублена стаття Василя Дубровського “Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Яна Рипки)” (<i>Ярослав Федорук</i>)	582
До історії книжки Петра Шелеста “Україно наша Радянська” (<i>Сергій Білокінь</i>)	593
“На пам’ять про багато, багато років...”: спогади про Ярослава Дашкевича (<i>Уляна Єдлінська</i>)	598
Володимир Володимирович Кривошея (1958–2015) (<i>Сергій Лепявко, Євген Луняк</i>)	603
Віктор Іванович Дудко (1959–2015) (<i>Ніна Бернадська</i>)	607
Володимир Васильович Грабовецький (1928–2015) (<i>Петро Арсенич, Андрій Королько, Лілія Шологон</i>)	611
Бібліографія “Українського археографічного щорічника. Нова серія” (вип. 1–20) (<i>Григорій Стариков</i>)	619
Відомості про авторів	656

TABLE OF CONTENTS

1. ARCHEOGRAPHY, SOURCE STUDIES

<i>Heorhii Papakin</i> . Modern Era of Archaeography: Specific of Electronic Publication of Sources in Ukraine	7
<i>Yaroslav Kalakura</i> . Ukrainian Archaeographic Tradition: Past and Present	18
<i>Ivan Syniak</i> . Certificates in the Office of Zaporozhian Army at the Time of the New Host: Classification, Features Forms, Informative Potential	31
<i>Taisa Sydorchuk</i> . Natalia Polonska-Vasylenko's Letters to Omelian Pritsak as the Source for the Research of Mykola Vasylenko's Works in "Harvard Series in Ukrainian Studies"	60

2. MONUMENTS OF HISTORIOGRAPHY

<i>Hryhorii Starykov</i> . Natalia Polonskaya-Vasylenko's Essay On Mykola Vasylenko in the Collections of the Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine	77
---	----

3. HISTORY OF WEAPONS, HERALDRY, AND SPHRAGISTICS

<i>Oleh Malchenko</i> . Breech-Loader Artillery Powder Chambers of the Fifteenth and Sixteenth Century in the Collections of Ukrainian Museums	115
<i>Andrii Grechylo</i> . Adoption of the Coat of Arms of the Ukrainian People's Republic (1917–1918)	140
<i>Iryna Skochyliias</i> . Stamps of the Bishop of Peremyshl, Sanik, and Sambir Kostiantyn (Chekhovych)	154

4. STUDIES

<i>Volodymyr Aleksandrovysh</i> . In Which Monastery King Danylo Romanovych's Mother Lived? An Information of the Sources against Proposed "Conjectural" Interpretations	169
<i>Oleksandr Yashchuk</i> . The Idea of a Supreme Authority in the Second Code of the Belarusian and Lithuanian Chronicles: (Based on the Example of the Chronicle of the Grand Duchy of Lithuania)	195
<i>Vitalii Tkachuk</i> . Kyivan Handwritten Uniate Liturgicon (<i>Sluzhebnyk</i>) of the Second Half of the Seventeenth Century: A Codicological Description	226
<i>Natalia Starchenko</i> . "Sources Bear Testimony": Notes On Researching the Status of Gentry Ladies in the Early Modern Volhynian Society	239
<i>Myron Kapral</i> . Historical and Urban Development of Zhovkva From the Foundation to the End of the Eighteenth Century	268
<i>Volodymyr Masliichuk</i> . School's Reform and the First Schools in the Kharkiv Province (Slobidsko-Ukrainian Governorship) in 1788–1798	282
<i>Valerii Starkov</i> . Ukrainian Child's Games in the Egor Pokrovsky Work (1887)	305
<i>Vitaliy Telvak</i> . "Historical lectures" of Mykhailo Hrushevsky in Lviv University: An Attempt of Reconstruction	313
<i>Mykhailo Kovalchuk</i> . A Struggle for Power and Ukrainization In the Romanian Frontline during the End of 1917 and Early of 1918 ...	323
<i>Tina Peresunko</i> . The European Tour of the Ukrainian Republic Capella as a Tool of Cultural Diplomacy of the Ukrainian People's Republic (1919–1920)	338
<i>Volodymyr Kovalchuk</i> . Battles and Skirmishers between the Ukrainian Insurgents and the Soviet Moldovian Partisan Units (Southern Volhynia, end of 1943 and early of 1944)	351
<i>Volodymyr Potulnytsky</i> . The Creation of the Chair of Historiosophy in Kyiv University by Omelian Pritsak (1992–1994) and Its Significance	362

5. SOURCE PUBLICATION

<i>Rev. Nazar Zatorsky</i> . "Epistle to Macarius, Archbishop of Novgorod", as a New Redaction of the "Epistle of Misael"	379
--	-----

<i>Volodymyr Kravchenko</i> . For the History of Relations between the Volodymyr Townspeople and Starosta Administration in 1640s	401
<i>Rev. Yurii Mytsyk</i> . On the History of Kodak and Its Area	424
<i>Volodymyr Pryshliak</i> . Hetman Danylo Apostol's Charter On the Captain of Verkiivka Ivan Adasovski's Government (1733)	431
<i>Svitlana Potapenko, Andrii Paramonov</i> . On the History of Kharkiv Archives: A Report Concerning "An Ancient Archive" (1819) Discovered In the Old Bell Tower of the Assumption Cathedral	440
<i>Mykhaylo Gaukhan</i> . The Jewish Pogrom in Luhansk (October, 1905): The Report of the Head of Police of the Slavonic and Serbian District and a Historical Myth On the Luhansk Pogrom	448
<i>Natalia Hrabar</i> . A Figure of Les Kurbas as It Presented in Iryna Steshenko's Memories	465
<i>Dmytro Burim, Yurii Cherchenko</i> . Volodymyr Stahiv's Paper On the Main Trends of the Research of the Foreign Political Activity of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) in the Interwar Period	481
<i>Olha Hural</i> . Liudmyla Starytska-Cherniakhivska's Letters to Oleksandr Cherniakhivsky (1939)	517

6. REVIEW ARTICLES

<i>Orest Zaiats</i> . Opysy peredmist Lvova XVI–XVIII stolit / NAN Ukrainy. Instytut ukrainskoi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. Lvivske viddilennia; ed. Andrii Feloniuk. – Lviv, 2014. – 752 p. – (Lvivski istorychni pratsi. Dzherela. – Vyp. 4)	529
<i>Yurii Voloshyn</i> . Conflicts on the "Volhynia Planet" in Sixteenth and Seventeenth Century: [Natalia Starchenko. Chest, krov i rytoryka. Konflikt u shliakhetskomyu seredovyshchi Volyni (Druha polovyna XVI–XVII stolittia). – Kyiv: Laurus, 2014. – 510 p.] ...	534
<i>Aleksandr Almazov</i> . An Answer On the Review: [Volodymyr Maslak. New Studies On Hetman Ivan Samoilovych in Russian Historiography]	539
<i>Larysa Buriak</i> . Oleksii Yas. Istoryk i styl. Vyznachni postati ukrainskoho istoriopysannia u svitli kulturnykh epokh (pochatok XIX – 80-ti roky XX st.): Monohrafia: In 2 pts. / Ed. Valerii Smolii. – Kyiv: NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy, 2014	546
<i>Serhii Hirik</i> . Konfessii na Gomelshchine (20 – 30-e gody XX v.). Dokumenty i materialy / Comp. M. Aleinikova et al.; ed. V. P. Pichukov. – Minsk: NARB, 2013. – 388 p.	552

<i>Volodymyr Yevtukh. Volodymyr Potulnytsky.</i> Dyplomatiia Pavla Skoropadskoho (viiskovo-dypomatychni stosunky hetmana z ostrivnymy monarhiiamy u 1926–1943 rokakh). – Kharkiv: Akta, 2014. – 312 p.	556
<i>Vitalii Ponomariiov. Ihor Hyrych. Kyiv: liudy i budynky. –</i> Kyiv: Lybid, 2016. – 432 p.	560
<i>Ihor Hyrych. Oleksandr Muzychko. Pivdena vis Sobornosti:</i> natsiietvorchi protsesy v Ukrainskomu Prychornomor’i (kinets XIX – persha polovyna XX st.). – Odesa, 2015. – 352 p.	564

7. MISCELLANEA

“Moldavian Trophies” in the Churches of Volodymyrian Eparchy at the End of the Seventeenth Century (<i>Volodymyr Aleksandrovych</i>)	573
Two Women’s Private Letters at the End of the Eighteenth Century (On the Education of a Woman) (<i>Volodymyr Masliichuk</i>)	575
A Little Known Episode On the Biography of Olena Teliha (<i>Yurii Cherchenko</i>)	580
Vasyl Dubrovsky’s Lost Article “Bohdan Khmelnytsky i Turechchyna: (Z pryvody statei Prof. Jana Rypky)” (<i>Yaroslav Fedoruk</i>)	582
On Petro Shelest’s Book <i>Ukraino moia Radianska</i> (<i>Serhii Bilokin</i>)	593
“On the Memoir of Many, Many Years...”: Memoirs On Yaroslav Dashkevych (<i>Uliana Yedlinska</i>)	598
Volodymyr Volodymyrovych Kryvosheia (1958–2015) (<i>Serhii Lepiavko, Yevhen Luniak</i>)	603
Viktor Ivanovych Dudko (1959–2015) (<i>Nina Bernadska</i>)	607
Volodymyr Vasyliovych Hrabovetsky (1928–2015) (<i>Petro Arsenych, Andrii Korolko, Liliia Sholohon</i>)	611
Bibliography of “Ukrainian Archeographic Year Book. New Series” (vyp. 1–20) (<i>Hryhorii Starykov</i>)	619
About the Authors	656

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЩОРІЧНИК**

Нова серія

Випуск 19/20

Літературний редактор і коректор
Лариса Білик

Редактори бібліографії:
Катруся Козелецька, Любов Свірська

Редактор англійського резюме
Павло Бродовий

Художній редактор
Георгій Сергєєв

Комп'ютерний дизайн
Ярослава Ленго

Інститут української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
вул. Трьохсвятительська, 4
01001 Київ
e-mail: inst_archeos@ukr.net

Видавництво “Українські Пропілеї”
Київ, вул. Банкова, 2, а/с В-187
тел. +380(67) 717-89-41
e-mail: rgorilei2@mail.ru
Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 747 від 24.06.1994

Підп. до друку 20.05.16. Формат 70×100/16.
Гарн. Times. Офс. друк. Папір № 1.
Наклад 400 прим.

Видруковано з готового оригінал-макету
у друкарні “Видавництво «Фенікс»”
вул. Шутова, 13б
03680 Київ
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 271 від 07.12.2000